կարգաց <ի> բանից Եղնկանն երիցու, թէ
ուստի՞ էին կամ ո՞րպէս գիարդ յաջորդու-
թիւնք թագաւորացն <ի> Տրդատայ եւ քա-
հանայապետիցն՝ ի սրբոյն Գրիգորէ, որ կա-
ցին մինչեւ առ մեզ. վարումն փոքր ի շատէ
դրոշմեալ վասն գիտութեան ի վերայ հասա-
նելոյ»: Հրատարակուած է Ա. Տէր–Միքէլեանէ
Սամուէլ Անեցւոյ Ժամանակագրութեան Ծա-
նօթութիւններու մէջ, Վաղարշապատ 1893,
էջ 266—268:

Գրուածքիս Ա. Մասը յօրինուած Եղնիկ
երէցի գրչէն իբր 436ին, Արտաշէսի թագաւո-
րի մահէն ետքը, այժմ աղաւաղուած կեր-
պարանքի մէջ պահուած է մեզի, մխաշար
գրութեամբ: Սկզբնաբար գրուած էր երկսին
կանոններու մէջ, ժամանակագրական համա-
դրութեամբ: Տեղս չի ներեր մեզի միջամուխ
ըլլալ գրուածքիս մանրակրկիտ քննութեան
մէջ. մեր քննութեան արդիւնքը կը վերապա-
հենք հրատարակել ուրիշ առթիւ:

Գրուածքս աչքի առաջ ունեցած են Die-
gesisի անանուն հեղինակն եւ Մ. Խորենացի:

4. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՈՑ Ա. ԴՐՈՒԱԳԻ ԱՆԱՆՈՒՆ
ՊԱՏՄԻՉԸ

Ե. դարու Ա. կէսի պատկերը, զոր կը գծէ
Ղ. Փարպեցի իր Պատմութեան Ա. Դրուագի
մէջ, բազմօք կը խոտորի իրականութենէն:
Մանր քննութեան ենթարկելով Դրուագս, հա-
սայ այն անհաճոյ եզրակացութեան, որ կեղ-
ծիք մը թաղնուած է հոս Ղ. Փարպեցւոյ ա-
նուան տակ: Ամբողջութեամբ — դուրս հա-
նելով մանր հատուածներ, որոնք փոխ առ-
նուած են Ղ. Փարպեցւոյ Բ. Դրուագէն —
կեղծիք է այս Դրուագը, հաւանօրէն Ը. դա-
րու առաջին տասնեակին գրի առնուած, թե-
րեւս Խոսրով քահանայի գրչէն, եթէ նոյն չէ
անոր անուամբ յիշուած «Պատմութիւն Ս.
Սահակայ» գրուածքին հետ: Նոյն գրչէն է
նաեւ Սահակի Տեսիլը:

Ղ. Փարպեցւոյ Ա. Դրուագիս եւ Տեսլեան
քննութեան նուիրուած մեր ընդարձակ ու-
սումնասիրութիւնը կը յուսանք հրատարակել
ուրիշ ժամանակ մը:

5. ΔΙΗΓΗΣΙΣ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου μέχρι τοῦ νῦν.

Գրուածքս, որուն հեղինակն անծանօթ
է, հրատարակուած է Կոմբեֆիսէն (հմմտ.
այժմ Migne, Patr. graeca, t. 132, c. 1237—
1258): Հեղինակը Ը. դարու առաջին քառոր-
դէն կ'երեւայ, որ ունեցած է աչքի առաջ
Նկարագիր կարգացն եւ Ղ. Փարպեցւոյ Ա.
Դրուագը:

6. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց Պատմու-
թիւնը, գրուած Թ. դարու առաջին քառոր-
դին, 380—439 տարիներու համար աչքի ա-
ռաջ ունեցած է Փ. Բիւզանդեայ Պատմու-
թիւնը, Կորիւնը, Նկարագիր կարգացն եւ Ղ.
Փարպեցւոյ Ա. Դրուագը: Ծանօթ է Մ. Խո-
րենացւոյ աղբիւրներէ օգտուելու եղանակը՝
վերլուծում, ընդլայնում եւ կամայական լրա-
ցումներ: Իբրեւ պատմական աղբիւր որ եւ է
արժէք չի ներկայացներ Մ. Խորենացի:
Դժբախտաբար անոր լուծին տակ կը գտնուի
դեռ Դ. եւ Ե. դարերու Հայոց պատմութիւնը:

7. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՑ ԵՐԱՆԵԼՒՈՅՆ ՄԵՍ-
ՐՈՎԲԱՅ

Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Հայե-
րէն Ձեռագրաց Թ. 178, թղ. 467ա—472ա
(ԺԲ. դար), ապէ՝ Վենետիկի Մխիթ. Մա-
տենադարանի Թ. 231, 20ա (ԺԹ. դար, Ցու-
ցակ, էջ 488), կը բովանդակէ գրուածքս այս-
պիսի խորագրով. «Ի յիշատակի պատմու-
թեան վարուց երանելւոյ սուրբ Վարդապե-
տին Մեսրովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշա-
կերտի Կորեան»: Հրատարակուած Սոփերք
Հայկականք ԺԱ. (Վենետիկ 1854), 5—37.
ապէ Մեծ Կորեան 1894ի հրատարակութեան
ստորին էջերու վրայ:

Գրուածքս համառօտութիւնն է Կորեան
վարուց Մաշտոցի, տեղ տեղ պարզուած նաեւ
փոփոխուած Մ. Խորենացւոյ ազդեցութեան
տակ: Համառօտութիւնս կատարուած է հա-
ւանօրէն ԺԱ. դարուն. եւ ունի արժէք ինչ
ինչ ընտիր ընթերցուածներով, բառական փոխ
առնուած Կորիւնէն, որոնք կը նպաստեն վե-
րակազմելու բուն Կորեան այժմեան աղճա-
տուած բնագիրը:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ (380—450)

ԱՐՇԱԿ Գ. ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ (380—384/85)

Մանուէլ Մամիկոնեան 380ին հալածեց
Հայաստանէն Վարազդատ թագաւորը, կայ-
սեր պաշտպանեալը. ձեռքառաւ Հայոց սպա-
րապետութիւնն. եւ «զամենայն մեծամեծս եւ
զնախարարս Հայոց առ ինքն ժողովէր. եւ էր
նոցա առաջնորդ եւ գլուխ. եւ վարէր զիւր
իշխանութիւնն. եւ տայր հրաման աշխարհի
փոխանակ թագաւորի. եւ ունէր զաշխարհ ի
շինութեան»[1]: Թէպէտ կենդրոնացուցած էր
իր ձեռքը երկրին վարչական եւ զինուորա-
կան իշխանութիւնը, բայց եւ այնպէս «զկինն
Պապայ արքայի՝ զԶարմանդուխտ տիկինն
հանդերձ որդւովք արշակունեօք (Արշակաւ
եւ Վաղարշակաւ) առեալ զնոսա ի տեղի թա-
գաւորի կալեալ ի պատիւ շրջեցուցանէր»[1]:
Թշնամացած էր երկիրը Պարսից հետ.
այժմ թշնամացաւ նաեւ Հռովմայեցւոց հետ:
Անկարող էր Հայաստան երկու թշնամի պե-
տութեանց մէջ իր գոյութիւնը պաշտպանել:
Հարկադրուեցաւ Մանուէլ Սասանեանց պաշտ-
պանութեան դիմել: Արտաշիր Բ. (379—383)
ընդ առաջ գալով Հայոց կ'ուղարկէ զՍուրէն
մարզպան 10.000 զօրքով «ի թիկունս օգնա-
կանութեան զօրավարին Մանուէլի եւ պահել
ի թշնամեաց զտիկինն Զարմանդուխտ»[2]:
Խաղաղեցաւ երկիրը:

Կասկած մը, ներշնչուած Մեհրուժան
Արծրունւոյ կողմէն, գրգռեց Մանուէլը
յանկարծօրէն յարձակում գործելու պարսիկ
բանակին վրայ եւ սպառսպուռ կոտորելու:
Սուրէն արեւը պարգեւ ընդունելով կ'արձա-
կուի Պարսկաստան[2]: Այս միջադէպը կը բա-
նայ պատերազմներու նոր շրջան մը: Մանուէլ
կը խորտակէ ամէնուրեք պարսկական յար-
ձակումները:

Այժմ Մանուէլ տալով իր դուստրը Ար-
շակայ եւ Բագրատունի ասպետին դուստրը՝
Վաղարշակայ, ի կարգին «թագաւորեցոյց զմա-
նուկն Արշակ երկրին Հայոց եւ զՎաղարշակ
երկրորդ նմին». «յետ այսորիկ գրեաց հրո-
վարտակ առ թագաւորն Յունաց (Թէոդոս Ա.
379—395) եւ նմա յանձն արար զաշխարհս
Հայոց եւ զԱրշակ արքայ»: Իսկ «զտէրութիւն
իւր եւ զսպարապետութիւն զօրավարութեանն

1 Փ. Բիւզանդեայ Պատմութիւն, Ե. 37:
2 Անդ, Ե. 38:

իւրոյ» փոխանցեց իր որդւոյն Արտաշիրի,
պատուիրելով անոր «հնազանդ հպատակ կալ
արքային Արշակայ եւ լինել միամիտ, ջանալ
եւ վաստակել եւ տալ պատերազմ փոխանակ
աշխարհին Հայոց[3]»: Եւ ինքը, Մանուէլ, կը
վախճանի (384):

Եղնիկ երէց[4] այս հնգամեայ շրջանը
«տարակալութիւն» կ'անուանէ. իսկ Արքայա-
ցանկը կը վերագրէ Արշակի թագաւորու-
թեան. «Արշակ եւ Վաղարշակ ամս Ե.»:
Ա. ամ = Բ. ամ Արտաշրի (379/80—382/83)
եւ Զ. ամ Վաղենտիանոսի Բ. (375—392).
ուստի հինգ տարիները կը մնայ զետեղել
380/81—384/85 տարիներու մէջ:

ԽՈՍՐՈՎ Գ.

Արշակ թագաւոր եւ Արտաշիր Մամիկո-
նեան բաւական չեղան հզօր բազկով ի հնա-
զանդութեան պահել նախարարական կազմը.
«ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխար-
հին թագաւորութիւնն[5] Արշակայ»[6]: Այս
պատճառաւ ալ «բազումք ի նախարարացն
անտի ելին զատեան, գնացին առ թագաւորն
Պարսից» Շապուհ Գ. (383/84—388/89) «եւ
մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց եւ խնդրե-
ցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի»[6]. այս-
ինքն պարսկական քաղաքականութեան ուղե-
ցին հնազանդիլ: Պարսից արքունիքը «յան-
ձին կալեալ մեծաւ ուրախութեամբ ընդ իւր
ձեռն տալ իւրով բանիւ՝ ի նմին տոհմէ թա-
գաւորութեանն[7] Հայոց (զոմն) Արշակունի եւ
նովաւ յինքն դրաւել զաշխարհն Հայոց»: Ար-
դեամբք ալ վեր հանեց «ի նմին տոհմէ մա-
նուկ մի անուն Խոսրով եւ կապեաց թագ ի
գլուխ նորա. եւ ետ նմա կին զքոյր իւր (զՇապ-
հոյ Գ.) զԶրուանդուխտ» եւ «զՁիկ նուիրակ
դաստիարակ ետ արքային Խոսրովայ». ըն-
կերացնելով անոնց «զամենայն զզօրս զօրու-
թեան իւրոյ»՝ ուղարկեց Հայաստան:

Արշակ ի տես պարսկական բանակին յա-
ռաջխաղացութեան անկարող զգաց ինքզինքը
դիմադրութիւն փորձելու. «մերժեցաւ, տեղի
ետ, չոգաւ գնաց ի սահմանս Յունաց» խնդրե-
լու կայսեր պաշտպանութիւնը: «Եւ էին թի-
կունք Արշակայ՝ թագաւորն Յունաց[8] եւ Խոս-
րովու՝ թագաւորն Պարսից»: Հռովմէական

3 Անդ, Ե. 44:
4 Նկարագիր կարգաց:
5 Տպ. թագաւորութեանն:
6 Փ. Բիւզ., Զ. 1:
7 Տպ. ի թագաւորութենէն:
8 Տպ. թագաւորին Հայոց:

© National Library of Armenia

զօրքը բանակ դրած էր «զՇկեղեաց գաւառաւ», եւ Պարսիցը՝ «յԱյրարատեան գաւառին»:

Տեղի ունեցան Պարսից եւ Հռովմայեցւոց մէջ բանակցութիւններ. «եւ այնուհետեւ առնեն[9] խորհուրդ միաբանութեան հաւանութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց եւ թագաւորն Պարսից. եւ լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել. զի ասէին, թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր եւ հարուստ թագաւորութիւն. լաւ է զի այսու եղծանել եւ խանկարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկուս բաժանեալ[10] երկու թագաւորօքս արշակունեօք՝ զորս կացուցաք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել եւ մեզ[11] արկանել ի ծառայութիւն, զի մի կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս»:

Այսպէս ըստ համաձայնութեան «ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին. բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու եւ բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ: Բայց եւ ի նոցանէ բազում գաւառք կրծեալք հատեալք այսր անդր եւ մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան թագաւորսն»: Իսկ «երկոքեան թագաւորքն արշակունիքն ի մէջ երկուց բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութեամբ»: Կ'աւելցնէ պատմիչը. եւ «նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց. պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայնմ ժամանակի եւ յապա[6]»:

Խոսրովի բաժին ինկաւ Հայաստանի արեւելեան մասը, մօտաւորապէս Մեծ Հայաստանի (չհաշուելով օտարացուած մասերը) չորս հինգերորդական բաժինը: Այս բաժինը նկատուեցաւ Հայերէն Մեծ Հայաստան. Յոյները կը կոչէին զայն Պարսկական Հայաստան: Իսկ Արշակ ստացաւ Հայաստանի արեւմտեան բաժինը, որ կը կազմէր մէկ հինգերորդականը[12]: Զայն անուանեցին Յոյները՝ Մեծ Հայաստան հոմեմատութեամբ Փոքր Հայքի. իսկ Կորիւն կը կոչէ այս բաժինը «Կողմն կէս ազգին Հայոց»:

Հայաստանի այս բաժանումը տեղի ունեցաւ 385ին[13]:

Արքայացանկի մէջ կ'ըսուի. «Թագաւորէ ի վերայ Հայոց Խոսրով ամն հրամանաւ Պարսից արքային ամս Գ.»: Խոսրովի Ա. ամ = Բ. ամ Շապհոյ (Գ.) եւ ԺԱ. ամ Վաղենտինոսի (Բ.). այն է 384/85: Իսկ երրորդ տարին է 386/87: Թէ ի՞նչ ելք ունեցաւ Խոսրով, չգիտենք: Այն, ինչ կը գրեն Կեղծ-Ղազար եւ Մ. Խորենացի, չի կրնար պատմական նժարի վրայ առնուիլ:

Անծանօթ կը մնայ Արշակի (եւ Վաղարշակի) մահուան տարին: Նկարագիր կարգաց կը գրէ. «յետ սորա կոմեսք կալան» Հռովմէական Հայաստանի վարչութիւնը, այսինքն comes Armeniae[14]:

«Յամս Խոսրովու եւ Արշակայ երկուց թագաւորացն բաժանաւորացն» կենդանի էին Զորթ եւ Փաւստոս եպիսկոպոս[15]: Նոյնպէս Արտիթ Բասենոյ եպիսկոպոսը «կենդանի կայր յամսն Խոսրովու արքայի եւ Արշակայ, երկուց թագաւորացն Հայոց»[16]: Կաթողիկոսական գահի վրայ կը բազմէր Ասպուրակէս «գլուխ եպիսկոպոսաց» Հայոց, որ «առաջնորդեաց դրանն Խոսրովու»[17], այսինքն Պարսկահայաստանի: Իր յաջորդն եղաւ Սահակ, Մեծին Ներսէսի որդին, որ կ'երեւայ թէ ընտրուած է հաւանութեամբ արքայից արքային Երկրին բաժանմամբ յուղուած ժողովուրդը խաղաղելու եւ մխիթարելու համար: Իր հեռատես եւ իմաստուն քաղաքականութեամբ ջանաց խաղաղ յարաբերութիւն ստեղծել Հայոց եւ Պարսից մէջ. որով կրցաւ Հայաստան 65 տարի (385—450) տեւական խաղաղութիւն վայելել, որ այնքան նպաստեց երկրին քաղաքակրթական զարգացման:

[9] Տպ. առնէ:
[10] Տպ. բաժանել:
[11] Տպ. ի մէջ:
[12] «Հայաստանի հռովմէական պաշտպանութեան ներքեւ մնած մասը — Մեծ Հայաստան (Armenia magna) — կը բաղկանար Անտիտաւրոսի եւ Արածանի գետին հիւսիսային կողմը գտնուող հետեւեալ բարձրաւանդակներէն. Եկեղեաց, Դերջան, Խորձեան, Կարին եւն: Սեւ ծովէն բաժնուած էր Պոնտոսեան Պոնտոսեան գաւառով, Փոքր Հայքէն՝ Եփրատով. Երասխայ ջրաբաշխը դէպի Պարսկահայաստան սահմանն էր, որ սակայն բաց էր եւ անպաշտպան: Հարաւէն քանի մը գաւառներ կորուած եւ արդէն գոյութիւն ունեցող հռովմէական սատրապութեանց կցուած էին». Կ. Գիւտերբոք, Հռովմէական Հայաստան եւ հռովմէական սատրապութիւնները. Թարգմ. Հ. Մ. Նորշուան, Վիեննա 1914, էջ 30—31:
[13] Գիւտերբոք, անդ, 15—24, ուր ընդարձակ կը խօսի բաժանման մասին, ժամանակը կը նշանակէ «ոչ 383է յառաջ եւ ոչ 388է ետքը», այսինքն Շապուհ Գ.ի օրով. ինքը կը միտի 387ի: Բայց 385 վկայուած է Արքայացանկէն. եւ Մարկեղղինոսի խօսքը յամն 385 «Թէոդոս... ինչ ինչ ազգեր իւր պատգամաւորներուն ձեռամբ իւր իշխանութեանը հպատակեցուց» կրնանք երաւամբ Հայաստանի բաժանման վրայ իմանալ:
[14] Հմմտ. Գիւտերբոք, անդ, էջ 32 եւն:
[15] Փ. Բիւզ., Զ. 5:
[16] Անդ, Զ. 7:
[17] Անդ, Զ. 4:

ԱՌԱՒԱՆ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ (387—400)

Խոսրովի մահէն (386/87) ետքը Հայաստանի վարչութիւնը յանձնուեցաւ Առաւանի հազարապետին. որ, ինչպէս կ'երեւայ, նոյն անձն է այն Զիկ նուիրակին հետ, որ իբրեւ «զաստիարակ» ուղարկուած էր Խոսրովի հետ Հայաստան. «Զիկ» պաշտօնի տիտղոս է քան յատուկ անուն[18]: Իր օրով «ի Դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց» կու գայ Մաշտոց, «կացեալ յարքունական Դիւանին... առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւանայ ուրումն»[19], այն է իբր 387/88ին:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԹԱԳԱՒՈՐ (400/401—408/409)

Թէ ի՞նչ ծագում ունէր Վռամշապուհ եւ ի՞նչ պարագաներու մէջ գահ բարձրացաւ, յայտնի չէ: Պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կու գայ 406ին, իր թագաւորութեան Ե. տարւոյն հետեւեալ կերպով. Մաշտոց եւ Սահակ հնարք կը մտածեն հայերէն լեզուի համար նշանագիրներ յօրինելու. չկարենալով եզրակացութեան մը յանգիլ, կը դիմեն թագաւորին խորհուրդին. «ազդ առնէին իւրեանց ապա [եւ] զկանխագոյն խնդրելին Վռամշապուհ թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վռամ-

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ իմն էր[20] նշանագիրս այբուբենից հայերէն լեզուի: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէն վասն գտելոյն ի Դանիէլէ, յօժարեցին զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անուն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորւոյ եպիսկոպոսի: Հաբէլ կ'երթայ Դանիէլի քով. եւ «նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոցն եւ ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց, ի Ե. ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»[21]:

Հատուածս հետեւեալ հարցումներն ընելու առիթ կու տայ մեզի. 1. Ո՞ւր ծանօթացած էր թագաւորը Դանիէլ եպիսկոպոսի եւ Հաբէլ երէցի հետ: 2. Ո՞ր թեմին եպիսկոպոսն էր Դանիէլ: 3. Ո՞վ է Հաբէլ երէց, որուն համար կ'ըսուի թէ եպիսկոպոսին «մերձաւորն» էր:

Որովհետեւ Մաշտոց, երբ նշանագիրներն անբաւական գտաւ, լրացնելու համար Միջագետք-Եդեսիա իջաւ, հաւանօրէն տեսակցելու Հաբէլ երէցի եւ Դանիէլ եպիսկոպոսի հետ, կ'ենթադրեմ թէ անոնք Եդեսիա եւ իր շրջակայքը կը գտնուէին: Թէ Դանիէլ եւ թէ Հաբէլ ծանօթ եղած պիտի ըլլան հայերէն լեզուի, առաջինը՝ գիր յօրինելու եւ երկրորդը գրաբու ոյժին «տեղեկանալ» կարենալու համար: Այս «տեղեկանալն» եւ զայն գրով բացատրելն կ'ենթադրէ նոյնպէս յանձին Հաբէլի գրագէտ անձ մը: Այս պայմաններու մէջ կը թուի ինձ, թէ Հաբէլ նոյն անձն է Հիբա (Իբաս) երէցին հետ, որ Եդեսիոյ Դպրոցին գլխաւորն էր, ուր կ'ուսանէին նաեւ Հայեր: Այս կէտին վրայ ընդարձակ պիտի խօսինք յետոյ: Բուսածներէն պիտի հետեւցնենք, թէ Վռամշապուհ գահ բարձրանալէ յառաջ գտնուած է Եդեսիա. թերեւս ուսանելու համար, եւ այս առթիւ ծանօթացած Դանիէլ եպիսկոպոսի եւ Հիբա երէցի հետ: Թէ դպրութեան ծանօթ անձ էր թագաւորն եւ ուսումնասէր, կը մղէ զմեզ ենթադրել այն պարագան, որ Սահակ եւ Մաշտոց երբ գրերու համար անոր խորհուրդին կը դիմեն, կը գտնեն զինքը պատրաստակամ նպաստամատոյց ըլլալու յղացուած գաղափարի իրագործման:

Վռամշապուհի նոյն Ե. տարւոյն Մաշտոց վարդապետ կը մեկնի Միջագետք նշանագիրներու յաջողացման համար. եւ կը վերադառնայ թագաւորին Զ. տարւոյն 36 տառերով եւ Առակաց գրքի թարգմանութեամբ: Իրեն ընդառաջ կ'ելլէ թագաւորը ողջունելու հայ մատենագրութեան հիմնադիրը. եւ ամէն կերպ կ'աջակցի դպրոցներ բանալու եւ գրագիտութիւնը տարածելու համար:

Արքայացանկի համաձայն Վռամշապուհ գահ բարձրացած է Ա. Յազկերտի Բ. տարւոյն, այն է 400/401ին եւ ութ տարի գահակալելէն ետքը վախճանած է Թէոդոս Բ.ի Բ. տարւոյն, այն է 409ին: Այս հաշուին հետ ճիշդ կու գայ Կորիւնի յառաջ բերած զուգադրութիւնը՝ Զ. ամ Վռամշապհոյ = Ը. ամ Յազկերտ Ա.ի, այն է՝ 407/408:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՈՐԴԻ ՎՌԱՄՇԱՊՀՈՅ (421/422—427/428)

Վռամշապուհ վախճանեցաւ 408/409ին թողլով գահին ժառանգ իր որդին Արտաշէսը: Բայց Արտաշէս չկրցաւ գահ բարձրանալ, կա՛մ որովհետեւ անչափահաս էր, եւ կամ, որ աւելի

[18] Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի, Բ., էջ 363—465:
[19] Կորիւն, էջ 13—14:
[20] Տպ. յանկարծ ուրեմն:
[21] Կորիւն, էջ 17:

© National Library of Armenia

հաւանական կ'երեւայ, չհրցաւ գահակալութեան համար Յազկերտ Ա.ի հաւանութիւնը առնել:

«Նկարագիր կարգաց» գրութեան հեղինակը՝ Եզնիկ երէց հակիրճ տողերով կը գրէ. յետ մահուան Վռամշապհոյ «ապա ամս հարուստս մարզպանք Պարսից կալան (զաշխարհն Հայոց կողմանն Պարսից) մինչեւ առ մեզ»: Կազմուած էր արդէն համոզումը, թէ «յամի <ԺԱ.> Յազկերտի որդւոյ Վռամայ եւ յամի Բ. <Թէոդոսի փոքու եւ ի ԺԴ. ամի> Ոնորեայ կայսեր բարձաւ թագաւորութիւնն Հայոց, որ տեւեաց (տպ. տիրեաց) ամս ՆԻ». այսպէս Արքայացանկը:

Աւելի քան 10 տարի թափուր մնաց արքայական գահը: 420ին Սահակ կաթողիկոս Պարսից արքունիքի մէջ կը գտնուէր: Հաւանօրէն գացած էր հոն խնդրելու Յազկերտ Ա.ի բարեացակամութիւնը ի նպաստ Արտաշէսի: «Ամս հարուստս մարզպանք Պարսից կալան» մեր աշխարհը. «ապա Արտաշէզ որդի Վռամշապհոյ թագաւորէ հրամանաւ Պարսից արքային» (Նկարագիր կարգաց, Ա.): Հաւանօրէն հրամանաւ Յազկերտի Ա., որ վախճանեցաւ 420ի վերջերը, եւ կամ անոր յաջորդին Վռամ Ե.ի առաջին տարւոյն (421) նստաւ Արտաշէս արշակունեաց գահը: Թերեւս Պարսից եւ Հռովմէացւոց մէջ ծագած պատերազմի (421/22) նախօրեակին:

Երբ Մաշտոց վարդապետ Հռովմէական Հայաստան կատարած առաքելութենէն վերադարձաւ Մեծ Հայաստան, «հասեալ ի Նոր քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին, եւ ամենայն բանակին» (Կորիւն, 30):

Կեղծ-Ղազար Փարպեցի (Ա. 25) Արտաշէսի գահակալութեան վեց տարի կու տայ. «Բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց ի Զ. ամի Արշտաշիսի... եւ անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից»: Ասէ նաեւ Եղիշէ. Պարսիկը Հայոց դէմ կը կռուէր «մինչեւ յամն Զ. Արտաշիսի արքայի Հայոց որդւոյն Վռամշապհոյ[22]. եւ իբրեւ զնա եւս մերժեաց ի թագաւորութենէն՝ ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն[23]. զի թէպէտ եւ զանձն

[22] Այսպէս Վիեննայի Թ. 971 ձեռագիրը. տպ. կը կարդայ. «Սռահրշապհոյ»:
[23] Հմմտ. Կեղծ-Ղազար (Ա. 24—25). «Հրաման տայր (Վռամ Ե.) վաղվաղակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշիսէ... յայնմ հետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի Զ. ամի Արտաշիսի. . եւ անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով.. Պարսից»:

յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի» (7): Նոյնպէս ունի Մ. Խորենացի (Գ. 58). «որ տիրեաց ամս վեց»: Ընդունելով այս վեց տարիները մերձաւորապէս ուղիղ, Արտաշիսի մահը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ 427/28ին: «Եւ ապա մարզպանք պարսիկք կալան (զիշխանութիւնն աշխարհին Հայոց) մինչեւ առ մեզ» (Եզնիկ):

Թէ ի՞նչպէս վերջ առաւ Արշակունեաց հարստութիւնը, չենք գիտեր. ժամանակակից աղբիւր կը պակսի այս մասին մեր ձեռքը: Պիտի ենթադրենք, որ Արտաշէս վախճանեցաւ բնական մահուամբ, առանց ժառանգի. եւ Պարսից արքունիքը չհաճեցաւ տալ իւր «հրամանը» յաջորդի գահակալութեան համար:

Ինչ որ կը պատմէ Կեղծ-Ղազար Փարպեցի Արտաշիսի «անարժան» վարքի մասին, չի կրնար հաստատուիլ ժամանակակից վկայի մը վկայութեամբ: Ե. դարու առաջին կէսը չի կրնար նման երեւոյթ մը հանդուրժել իւր մէջ: Նախարարներու ըմբոստութիւնը թագաւորին եւ կաթողիկոսին դէմ անկարելի է մտածել Ե. դարու այդ շրջանին. երբ կ'իշխէր ոգեւորութիւն երկրին մէջ Սահակի եւ Մաշտոցի հովանաւորութեան տակ. երբ հեռաւոր եւ մերձաւոր ընդառաջ կ'ելլէր Վարդապետին եւ անոր հրամանին կ'ենթարկուէր: Եթէ Վռամշապուհ մանուկներ կը հաւաքէր, դպրոցներ կը բանար գրականութեամբ մարզելու նոր սերունդը, իր որդւո՞յն հանդէպ անտարբեր պիտի գտնուէր թագաւորը: Կը հաւատամ թէ Արտաշէս Սահակի հայրական դաստիարակութեան տակ առած էր իւր կրթութիւնը. եւ իբրեւ թագաւոր նպաստած էր իր կարգին գրականութեան զարգացման:

Սուտ-Ղազար եւ Մ. Խորենացի չուզելով ճանչնալ 387—400 եւ 409—420 տարիներու անիշխանութիւնը, 385—428 տարիներու միջոցը կը լեցնեն այսպէս.

Խոսրով Գ. ամս Ե. (385—390).
Վռամշապուհ ամս ԻԱ. (390—411).
Խոսրով Գ. միւսանգամ, ամ մի (412).
Շապուհ որդի Յազկերտի Ա., ամս Դ. (413—416).
Անիշխանութիւն ամս Գ. (417—420).
Արտաշէս որդի Վռամշապհոյ ամս Զ. (421—427/28):

Մարզպանները, որոնք 409—420 եւ 428—450 կառավարեցին Հայաստանը, յանուանէ չեն յիշուած: Մ. Խորենացի կու տայ Վեհմիհրշապուհի մը անունը, որ Արտաշէսի գահընկեցութենէն ետքը ուղարկուած է իբրեւ Մարզպան Հայաստան (Գ. 64): Խորենացւոյ աղբիւրը անծանօթ է[24]: Գիտենք սակայն, թէ 443/44—450 շրջանին Հայոց մարզպանն էր Վասակ սիւնի. սա ունէր յաւակնութիւնը ձեռք բերելու նաեւ արշակունեաց թագը: Հայաստանի հազարապետութիւնը Վահան Ամատունւոյ ձեռքն էր: Իր գովութիւնը կը հիւսէ Կորիւն (44—45, 47):

Երկրին քաղաքական կացութեան հեռաւոր պատկերը կը գծէ Շահապիվանի ժողովոյն Կանոնաց Յառաջաբանը, խմբագրուած այժմեան ձեւին մէջ Ը. դարուն, առանց տարակուսի յեցած Կանոնաց Նախաբանին վրայ: Ժողովը տեղի ունեցած է Յազկերտ Բ.ի Զ. (կամ ըստ այլ ձեռագրաց Ժ. եւ ԺԶ.) տարւոյն, այն է 444 (կամ 448) «ի ժամանակի > Նորաբեր տօնին» (Յունուար 6) «ի մարզպանութեան Հայոց Վասակայ Սիւնեաց տեառն. ի հազարապետութեան Վահանայ Ամատունւոյ. եւ ի մաղխազութեան Վրռւոյ Խորխոռունւոյ»: Ժամանակի Հայոց սպարապետն է Մանաճիհր Ռշտունի: Ժողովոյն ներկայ էին նաեւ Վարդան Մամիկոնեան, Արշաւիր Կամսարական եւ Զիկ Դիմաքսեան:

Սպարապետութիւնը Մամիկոնեանց ձեռքը չէ: Հաւանօրէն Արտաշիր Մամիկոնեան, Մանուէլի որդին, եւ Հայոց սպարապետը 385ին Արշակի հետ Հռովմէական Հայաստան անցած ըլլալուն, Խոսրով իւր զօրաց սպարապետ ընտրեց ուրիշ նախարար մը՝ Մանաճիհր Ռշտունի, որ 444ին սպարապետ տիտղոսը կը կրէ: Մամիկոնեանք կորսնցուցած էին իրենց հմայքը. նկատուած էին Պարսից արքունիքէն անվստահելի, նաեւ վտանգաւոր: Կանոնագրոց Յառաջաբանի մէջ կ'ըսուի. «Զեր ի ժամանակին յայնմիկ իշխանութիւն եւ զօրութիւն ի ձեռին ազգին Մամիկոնէից. զի զօղեալ եւ նուաճեալ եւ հնազանդեալ էին համբարձելոյ[25] պարսկային թագաւորութեանն: Զի թէպէտ եւ հեծէին մրմռային, մանչէին ի նմանութիւն կորեանց առիւծուց Վարդան Մամիկոնեան <եւ եղբարք> համազգ<ե>օք իւրեանց Համազասպ [եղբարբք], այլ կային իբրեւ ի զառավերձ [եղբարբք], եւ ակն ունէին ի վեգեղ <ի> արգելեալք. եւ ակն ունէին ի վեհ զօրութեան: Քանզի չարահնար ազգն Պարսից ի կասկածանս կային եւ յերկիւղի եւ ոչ տային զիշխանութիւն ի ձեռս նոցա» Եղիշէ վարդապետ, Բ., էջ 412:

[24] Հմմտ. իմ Եղիշէ վարդապետ, Բ., էջ 412:
[25] Տպ. համարձակելոյ:

Կասկածելի էին[27] Համազասպ Մամիկոնեան[28] եւ իւր որդիքն Վարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան, վասն զի ոչ միայն ունէին կապ Հռովմէական Հայաստան անցած Մամիկոնեանց հետ, այլ եւ խնամացած էին Գրիգորի տան հետ յանձին Մեծին Սահակի դստեր՝ Սահականոյշի, որ կինն էր եղած Համազասպ Մամիկոնեանի. եւ ասով ժառանգական իրաւամբ իրենց կը պատկանէր կաթողիկոսական աթոռը:

Բայց եւ այնպէս գիտցան Մամիկոնեանք չահիլ իրենց արքայից արքայի սիրտը եւ ձեռք բերել սպարապետութիւնը:

449/50ին Վարդան Մամիկոնեան էր Հայոց սպարապետը. հաւանօրէն անիկա ի Մարվիռոտ, Յազկերտ Բ.ի ներկայութեան ցոյց տուած քաջութիւններով արժանացած էր թագաւորին գնահատութեան[29] եւ վարձատրուած սպարապետութեամբ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Սահակ «որդին էր Ներսիսի առաքինւոյ, թոռն Աթանագինեայ, թոռին Ս. Գրիգորի[1]»: Զարմանալի է, որ Փ. Բիւզանդեայ Պատմութիւնը, ուր այնպէս մանրապատում կը նկարագրուի Մեծին Ներսիսի կեանքն եւ գործունէութիւնը, ոչ միայն Սահակի անունը չի յիշեր, այլ եւ Ներսիսի առ հասարակ որդի ունենալը կը լռէ: Այս լռութիւնը պահած է նաեւ Կորիւն: Միայն Եզնիկ երէց է, Ե.—Է. դարուց մատենագիրներու թուին մէջ, որ աւանդած է մեզի Սահակի հայրանունը:

Սահակի ծնունդը, դաստիարակութիւնն եւ առաջին կեանքի երկար տարիները մինչեւ Ե. դարու սեմքը լուսաւորելու համար կարեւոր կը համարիմ համառօտիւ դուրս կար-

[26] Հայապատում § 128, էջ 159: Իմ Եղիշէ, Բ., 413—414:
[27] Հմմտ. իմ Եղիշէ, Բ., 429—434:
[28] Կասկածելի է Կեղծ-Ղազարայ (37) զՀամազասպ «սպարապետ» անուանելը:
[29] Փարպեցի, Բ., 79:
[1] Եզնիկ երէց, Նկարագիր կարգաց, Ա.:

© National Library of Armenia